



В. А. Бодак\*

## РЕЛІГІЯ І КУЛЬТУРА: АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ЇХ ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ

Проблема співвідношення релігії і культури завжди привертала увагу багатьох мислителів, знаходячи своє витлумачення в різних богословських і філософських системах. Не менш актуальною вона є й нині, оскільки й досі не з'ясовано: чи є релігія елементом (складовою) культури, а чи ж вона є акультурним (позакультурним) явищем? Чи правомірним буде вичленування релігійної культури в структурі культури взагалі як однієї із її рівнозначимої складової, а чи ж більш аргументованим є підхід до цієї культури як тієї базової основи, на якій формуються і розвиваються всі складові культури, зокрема моральна і художня? Чи є в системі культури її сакральна складова визначальною (навіть духовно диктуючою) щодо світської, а чи ж вони розвиваються відособлено і незалежно, відносно самостійно? Чи може бути культурною особа (особистісний рівень культури), яка розвивається і творить в умовах секуляризованого середовища, а чи ж її культурність залежить і визначається в її рівнях релігійною заангажованістю? В цьому зв'язку звернення до філософсько-богословських поглядів на взаємодію релігії і культури є доцільним і актуальним.

Необхідним постає аналіз динаміки поглядів богословів та сучасних науковців щодо взаємодії релігії та культури в історичному та конфесійному контексті, а також у контексті співвідношення людського й божественного, природного й надприродного початків. У контексті окресленої проблеми великий інтерес викликають роботи вітчизняних і російських філософів у галузі культури, проблеми особистості в культурі, культурологічній методології. Серед вітчизняних філософів, котрі займалися вивченням проблеми взаємодії релігії і культури, потрібно назвати Є. Дулумана, В. Зоца, М. Кирюшко, О. Онищенко. В своїх серйозних, фундаментальних працях вони намагалися розкрити історичну роль релігії в історії культури, показати співвідношення релігії з духовною культурою, а також об'єктивну зумовленість впливу релігії на розвиток культури. Вищеназвані автори намагалися концентрувати свою увагу на малодосліджених і дискусійних питаннях з даної проблеми і розкривали значення їх розв'язання для всебічного культурного розвитку сучасника 80-90-х років минулого століття. Проте одночасно вони були свідомі того, що культурний прогрес суспільства невпинний і його дальший розвиток, вносячи зміни в умови життя людей, їх свідомість і поведінку, буде ставити все нові проблеми і перед дослідниками.

Питання взаємодії релігії і культури піднімалося протестантськими теологами (П. Тіліх, брати Ричард і Райнхольд Нібури, Б. Меланд та ін.), католиками (Ж. Марітен, Е. Жильсон, П. Пуар та ін.), православними теологами (П. Флоренський, В. Розанов, О. Мень, В. Зеньковський та ін.), в документах православної та католицької церков.

Богослови неодноразово прагнули відповісти на поставлені нами складні питання, виходячи у своїх спробах пояснити співвідношення релігії і культури із принципу пріоритетності надприродного начала, домінування Божественного втручання і присутності Бога в світі. Правда, останнім часом вони все частіше звертаються до проблеми людини як творця культурних цінностей. Джерелом розвитку культури, на їхню думку, є воля Бога. Людська природа і розум виникають і розвиваються, головним чином, у залежності від "надприродного" і від релігії. Прогрес культури залежить від божественного провидіння, а основним фактором прогресу культури є релігія. Релігія ж — явище надприродне, дане згори. Коли з культури іде релігія, культура гине. Саму суть, джерело творчості богослови зводять до позалюдського начала. Релігія опускається до того, що користується культурою, але не є похідною культури. Світ має дві мети — надприродну і природну. Перша досягається за допомогою релігії, друга — за допомогою культури. Культура і релігія виявляються нерозривно зв'язані. Це спроба синтезувати наукову і релігійну картини світу, історичного християнства і світського гуманізму. Саме релігія повідомляє культурній діяльності вищу єдність і кінцевий зміст. Секуляризація, як вважають богослови і релігійні



філософи, руйнує не тільки релігію, але й культуру. Зусилля людини, на їхню думку, повинні бути спрямовані не на пізнання об'єктивних закономірностей дійсності, а на її перетворення, на пізнання божественної волі, на пошук її дії в історії. Перспективи людини в “культурі безвір'я” оцінюються всіма християнськими церквами дуже песимістично. Ця оцінка має давню традицію і засвоєна із західної філософії кризи.

Для православних богословів характерне використання принципу антиномності відповідно до основних характеристик догмату, визначення місця Бога в культурно-історичному процесі. Однак з кінця XIX ст. у православ'ї існує щонайменше два напрямки у відношенні розуміння можливостей взаємодії релігії і культури: аскетичне, потребуюче ізолювати його від впливу світської культури, і ліберальне. Антиномізм П. Флоренського варто віднести до найбільш цінних джерел православної культурології. Не тільки назву, але і суть культури він виводить з літургії, з церковного культу. Він писав: “Більшість культур, згідно своєї етимології..., були саме проростанням зерна релігії, гірчичним деревом, зрослим з насіння віри”<sup>1</sup>. П. Флоренський також виходить з того, що “мистецтво, в сутності, літургійне, так само, як і літургійна думка забарвлена стетично”<sup>2</sup>. Талант і досягнення видатних представників вітчизняної культури він зв'язує винятково з їхньою релігійністю. Ці принципи християнської культурології розвинуті сучасним православним богослов'ям.

Для католиків культура — це історичний факт, продукт діяльності людини, а релігія — це надкультурне явище, що відображене в добутках культури, але віра в Христа самоцінна. Втілення Євангелія в якій-небудь культурі (інкультурація) — це насамперед відновлення внутрішнього світу людини. У такому трактуванні релігія виступає в якості абсолютної антропологічної цінності для людини і не може бути названа складовою культури. Релігія виступає в якості внутрішньої сили, що рухає культурою і життям людини взагалі. Помітна тенденція гуманізації культури в рамках християнської антропології. У середовищі католицьких богословів і релігійних філософів поворот до проблем гуманізму і культури відбувся наприкінці XIX — початку XX ст. Богослови все частіше звертаються до положення, що йде від патристики, що необхідно примирити світ з Богом і на цій основі досягти єднання релігії і культури. Однак спроба погодити віру з рівнем культурного життя і наукової думки нерідко проголошувалася ортодоксами “єресю модернізму”.

У XX ст. найбільший розвиток теологія культури одержала у протестантському модернізмі. Його послідовники бачили мету релігійної діяльності в перебудові світської культури, зближуючи ідеали соціальні і євангельські. Явно прослідковується прагнення надати релігійного освячення всій діяльності людини, перебороти існуючу протилежність між релігією і культурою. Така позиція відображає основні систематизуючі принципи протестантського догмату.

Але межовість часу на перетині століть і пов'язані з цим зміни в суспільстві, а особливо в свідомості людей формулює нові проблеми, які можна розцінити як глобалізаційні виклики всьому людству. Визнаємо, що сьогодні суттєво звузилася власне релігійна сфера впливу релігії на суспільство. Часто це пояснюють кризою релігії, кризою культури, яка базувалась на релігії. Хоча треба говорити не про кризу, а зміну функціональностей і релігії, і культури. Сьогодні поняттям “культура” покривають широкий комплекс пануючих світоглядів, картин світу, суспільних інститутів, соціально-політичних процесів, окремих областей актуалізації людського духу (мораль, наука, мистецтво і т. д.), а також людина як суб'єкт культури з її індивідуальними потребами і рівнем духовності. Релігія може бути прогресивна для одних підструктур культури й у цей же час регресивна чи нейтральна для інших. У той же самий час, наприклад, релігія може бути опорою соціального ладу, гальмом для розвитку науки, натхненником мистецтва і психологічною необхідністю для конкретної людини. Тому більш продуктивним представляється розглянути всі можливості, що надає релігія культурі, соціуму, людині, те яким чином вони можуть бути використані даним хронотопом культури, у чому прогресивні й у яких випадках регресивні і на підставі цього аналізувати конкретно-історичну ситуацію, насамперед — сучасну, реальність культури постмодерну. Фактично на наших очах змінюється тип культури, який визначається перевагою тих чи інших

<sup>1</sup> Флоренский П. А. Христианство и культура // Журнал Московской патриархии. — 1983. — № 4. — С. 53.

<sup>2</sup> Флоренский П. А. Богословские труды. — М., 1977. — С. 18.



увялень про істину, тих чи інших цінностей. Коли незаперечною істиною стали вважатися не релігійні догмати, а твердження науки, перші були оголошені бездоказовими. Великою мірою це зв'язано з пріоритетом раціонального мислення, емпірично-логічного доказу і претензією наукової картини світу на істину. У цей момент стрімкий розвиток одержала не просто світська, але атеїстична по своїй суті культура, і як наслідок — примат світської культури над релігійною.

Але й світська культура, виявляється, не здатна задовольнити весь діапазон духовних потреб особистості і суспільства. У світській культурі, на відміну від релігійної, відсутня форма, у якій людина могла б адекватно виразити всі потреби власної ірраціональної природи. Культурні, обряди, ритуали в культурологічному сенсі вводять цінність, відсутню у світській культурі — не Бог сам по собі, а відносини з Богом, якість цих відносин, що фактично означає розширення границь світу і власного існування, введення трансцендентної причинності буття. Наш час вимагає для людини і суспільства ідеї, що володіє смисломалежною цінністю, яку поза релігією відшукати в культурі XXI ст. складно. Аксиологічний аспект у сучасній культурі набуває онтологічного значення. Як не парадоксально, вибираючи ті чи інші шляхи свого розвитку, ту чи іншу мету і цінності, людина і культура не можуть цього свідомо зробити, не відповівши для себе на питання про відношення до релігійних моральних цінностей і на питання про існування надприродного початку світу і людини. Стає очевидним, що поряд зі світською культурою необхідно зберегти сакральну.

Досліджуючи співвідношення релігії і культури, їх богословські інтерпретації, автор неодноразово зустрічався із все ще наявним у нашій літературі спрощеним розумінням не лише сутності, а й структури релігії, складові якої вбачаються лише в якихось її зовнішніх виявах діяльності людини — рівні осмилення, характері емоційного почуття, обрядових формах. При цьому релігійний досвід людини і його інтерпретація на буденному і теоретичному рівнях мисленого осягнення ставилися в одну площину. Але ж саме через з'ясування їх співвідношення можна віднайти істинне розуміння природи і суті релігії, її внутрішньої і зовнішньої сторін, зрештою відповісти на питання: релігія є складовою культури, а чи ж вона існує поза нею і до того ж не є рівнозначною з нею в своїх функціональних виявах? При розв'язанні цих проблем автор виходить із розуміння релігії як форми духовно-практичного освоєння світу і місця людини в ньому. На основі цього формуються різноманітні моделі релігійної культури і постає багатоманіття форм функціонування релігії в системі різних культур. Саме останнє дає можливість нам сприймати релігію як культурний феномен і складову універсуму культури.

Сучасна наука припускає синтез всіх існуючих гуманітарних підходів, що дає можливість перейти у вивченні взаємозв'язку релігії і культури від феноменального рівня до есенціального, дозволяючи розкрити внутрішню логіку в генезисі і взаєминах релігії з іншими культурними феноменами як єдність, для чого необхідне заглиблення в сутність цих взаємин. Саме культурологічний підхід до проблеми дозволяє визначити походження, сутність, взаємообумовленість цих феноменів, однак для цього стають необхідними дані суміжних гуманітарних дисциплін, фактичний матеріал, покладений в основу міркування, щоб уникнути винятково історичного, функціонального, психологічного і феноменологічного розгляду і вийти за рамки полеміки, на рівень наукового аналізу. Причина такої постановки питання в тому, що релігію можна назвати навіть не культурним феноменом, а антропологічним, онтологічним, як і саму культуру. Мова йде не про те, що культура породила релігію чи релігія культуру, а про те, що те і інше являють собою єдине ціле, покликане до життя об'єктивними процесами і потребами, що відбуваються на рівні людської цілісності і цілісності суспільства. Більш коректно, на наш погляд, говорити про самоорганізацію як релігії, так і культури взагалі. Потреби і можливості людської природи і суспільства задають функції як культурі, так і релігії.

Наука ще й досі не вирішила питання генезису, типології, онтологічного й епістемологічного статусу релігійного досвіду, не відрізняла сам цей досвід від його богословських, обрядово-культових та еклезіологічних інтерпретацій, через які, власне, релігія й входить у систему культури. Тут плідними для нас є зауваження А. Колодного і Ю. Кімельова, які, зокрема, відзначають наступне: "За своєю сутністю проблема відношення релігійного досвіду і його інтерпретації — це проблема того, чи має інтерпретація якийсь формотворчий вплив на сам досвід, а чи вона є чимось таким, що



просто накладається на досвід, існує як систематизоване висловлювання про нього; чи слід релігійний досвід розглядати як якусь “чисту” подію, що дістає опісля певну вербалізацію й інтерпретацію, обрядове оформлення, а чи ж відначально як понятійність, взагалі зміст культурно-релігійної традиції”<sup>3</sup>.

Науково актуальною проблемою є й те, як впливає на повноту культури та секуляризація, яка нині характеризує всі сфери суспільного життя, як вона позначається на культуротворчих функціях релігії і чи можна говорити нині про декультурацію релігії. Новітні християнські різноконфесійні витлумачення релігії, зокрема православне вчення про культ як “зосереджене місце” культури, католицька концепція про інкультурацію, протестантська “теологія культури” прагнуть одного — адекватно відредугувати на зміни, які відбуваються в статусі релігії і культури, в свідомості людей.

Через культурні процеси релігія справляла могутній вплив на формування етносів, постаючи основою, продуктом і носієм їх культури. Проте різною є функціональність в культурі нації її етнічної релігії і релігії запозиченої, якою для українського народу постало християнство. “Прийшли” релігії відіграють подвійну роль щодо духовної культури етносу. Вони можуть її знищити, можуть з нею синкретизуватися і в такий спосіб стати складовою національної культури.

Свій вплив на національну свідомість і на національні почуття релігія здійснює шляхом використання артефактів спорідненої з нею культури. Виплекані православ'ям релігійні почуття українця ставали джерелом творчо-культурних інтенцій. Воно виявлялось у його культурно визначеному світобаченні, типах спілкування, душевній розвиненості. Культура стала саме тим опосередкуванням, через яке релігія включена в процес формування національної самосвідомості українців. Православ'я формувало у представників нації усвідомлення своєї етнічної належності через віднесення себе до освяченої церквою і визначеної небесними силами спільноти українського народу, самоосмислення своєї етноокресленості в історико-культурному розмаїтті народів, а також визначення загальних орієнтирів своєї національної духовно-практичної діяльності.

Релігія створює у культурі народу багатющий фонд різних вартостей, які включаються в процес становлення нації. Митрополит Іларіон (Огієнко) не без підстав зазначає, що все наявне в українській культурі створене завдяки українській церкві. Навіть у тих культурних феноменах, у створенні яких церква не брала прямої участі, віднаходиться християнський відбиток<sup>4</sup>. Етноконфесійність української культури була таким чином наслідком двох процесів — безпосереднього творення церквою та її діячами одних культурних цінностей та надання конфесійного забарвлення іншим. У цьому зв'язку актуально постає проблема поліконфесійності українців і національної культури, природа східного обряду як національного культурного феномену, особливості сакральнo-мистецької культури українського народу, транслятивна функція релігії в українській культурі та ін.

Відомо, що культура тим стійкіша, чим різноманітніший та багатший її культурний і національний генофонд. Нинішня культура в Україні існує на основі поліконфесійності. Варто враховувати, що кожна релігійна традиція в комплексі всіх її складових є могутнім джерелом формування способу сприйняття, спектра переживань. З огляду на розходження в основному догматі, з якого впливає картина світу, своєрідність культу, самотутність обряду і релігійного культурного мистецтва, представник тієї чи іншої релігії відчуває і розуміє світ інакше, відповідно до його релігійної, світоглядної і культурної традиції. Тому діалог конфесій обертається діалогом культур, що базуються на різному уявленні про світ, істину, на різному сприйнятті і відчутті світу. При діалозі конфесій ці розходження необхідно враховувати. Ігнорування цього факту може обернутися несподіваними конфліктами. Важливим у даному контексті буде перенесення рішення міжконфесійних протиріч у сферу культурну, де подібні протиріччя будуть згладжуватися і мати більше варіантів вирішення. Історичні, культурні корені українців ідуть набагато глибше в часі, чим конфесійні розходження світових релігій. Це єдність геополітична, єдність мови, єдність історичної долі, національного характеру і психології, що породили єдину (але не

<sup>3</sup> Кимелев Ю. А. Философия религии: Систематический очерк. — М., 1998; Культура. Религия. Атеизм / Б. А. Лобовик, А. Н. Колодный, Н. А. Арестова и др. — К., 1991.

<sup>4</sup> Огієнко І. Українська культура. — К., 1978. — С. 119.



одноманітну) культуру. Культура народу була і буде різноманітна, необхідно розводити поняття “єдність культури” і одноманітність — етнічне, релігійне, світоглядне. Саме тому, що вона різноманітна, вона стійка. Якщо діалог релігій вести як діалог культур, він може бути плідним і зіграти позитивну роль у національному і культурному відродженні України. Релігія — могутній соціокультурний фактор, тому важливо робити акцент насамперед на загальнонаціональній культурі, національних пріоритетах, на тому, що поєднує різні конфесії, які діють в Україні, а не на тому, що їх роз’єднує.

Релігійне начало — найбільш стійке ядро національної культури. Різноманіття культур, різноманіття вірувань — феномен, зв’язаний з етнічними розходженнями. Унікальність національних культур залежить значною мірою від особливостей бачення і витлумачення ними світу, створення його національних образів. Релігія зіграла істотну роль у процесах етноінтеграції і етноідентифікації, оскільки була нерозривно зв’язана з культурою і долею українства.

Релігія і нація — це не феномени культури, а результати самоорганізації свідомості, духовності. Можна сказати, що поняття “культура” містить у собі такі такі визначальні фактори, як етнос і релігія. Релігії (серед них і світові), незважаючи на міжнаціональний чи наднаціональний зміст багатьох із них, були підпорядковані етнічному процесові переважно тому, що завжди могли виявлятися лише в національних формах, які відповідали духові нації, національній індивідуальності.

Релігія лишається інтегратором індивідуальності, що робить людське буття кінцево осмисленим, конститує його моральну архітектуру. Нігілізм зводить культуру в кінцевому рахунку до всездозволеності та аморальності. Центр релігійних змін в Україні зміщується в сферу, де релігія відіграє роль легітимації процесів національного будівництва і постає потужним чинником політичної, етнічної й культурної мобілізації. Характер державно-церковних відносин на початку третього тисячоліття залишається одним з головних показників рівня розвитку і держави, і культури, оскільки релігія пов’язана із найглибшими інстинктами суспільного будівництва людства і має вагомий вплив на соціальні структури і цінності.

